

Ramil ƏLİYEV
Filologiya elmləri doktoru, professor
E-mail: ramill.aliyev@gmail.com

DASTAN STRUKTURUNDA DEGENERATİV ZAMAN

Açar sözlər: Degenerativ zaman, Salur Qazan, Əjdaha, Basat, Təpəgöz, mif, onqon

DEGENERATIVE TIME IN EPOS STRUCTURE SUMMARY

Degenerative time, degeneration, degenerate are new terms. These terms are most commonly used in psychology. For the first time in Azerbaijani and Turkish folklore, it was applied to the folklore text by ourselves. Degenerative time is a mythological time period in which the activity of mythological characters takes place under the influence of their psychological disorders. The same can be said about Salur Gazan's struggle with the dragon. Their cult and anti-cult levels are at the root of this struggle. Salur Gazan has a cult attachment to the goose which is considered a sacred bird. There was no enmity between the Goose and the Dragon when they were ongon. In the process of the development of mythological consciousness, this balance was disturbed, and the Dragon became an anti-cult in the consciousness of our ancestor. In this respect, in degenerative times, the goose passed its cult level to Salur Gazan, while the Dragon remained at the anti-cult level. For this reason, according to the original myth, it can be said that there was a struggle between them. In the later processes of consciousness, this motif also influenced the epos, and was passed on to Basat's struggle with the Cyclopes and Gazan khan's struggle with Shoklu Malik. Although historical times have changed, the root of the struggle is still the motive of Salur Gazan's battle with the Dragon.

At the heart of such motives is the emergence of dreaming and mythical worldview. The phenomenon of dreaming also plays a role in the formation of myth structures. Our ancient ancestors also tried to understand the meaning when they encountered unfamiliar scenes in their early dreams. There is also a concept called sub-mythology. This concept is instilled to our ancestors through dreams. We see that Salur Gazan and the Dragon are also images that are filtered from sub-mythology.

Keywords: Degenerative time, Salur Kazan, Dragon, Basat, Cyclop, myth, ongon

ДЕГЕНЕРАТИВНОЕ ВРЕМЯ В СТРУКТУРЕ ЭПОСА РЕЗЮМЕ

Время дегенерации, дегенерация, дегенерат - новые термины. Эти термины чаще всего используются в психологии. Впервые в азербайджанском и турецком фольклоре они были применены нами к тексту фольклора. Дегенеративное время - это мифологический временной период, в котором действие мифологических образов происходит под влиянием их психологических расстройств. То же самое можно сказать и о войне Салур Газана с драконом. Их культовый и антикультовый уровни лежат в основе этой борьбы. Салур Газан имеет культовую привязанность к гусю, который считается священной птицей. Когда Гусь и Дракон были онгонами, между ними не было вражды. В процессе развития мифологического сознания это равновесие было нарушено, и Дракон стал антикультом в сознании наших предков. В этом отношении, в дегенеративное время, гусь передал свой культовый уровень Салур Газану, а Дракон остался на антикультовом уровне. По этой причине, согласно первоначальному мифу, можно сказать, что между ними шла борьба. В более позд-

них процессах сознания этот мотив также повлиял на эпос и был передан борьбе Басата с Циклопом и Газан хана с Шёклю Маликом. Хотя исторические времена изменились, корнем борьбы по-прежнему остается мотив битвы Салур Газана с Драконом.

В основе таких мотивов стоит возникновение сновидений и мифического мировоззрения. Феномен сновидений также играет роль в формировании мифологических структур. Наши древние предки также пытались понять значение, когда они сталкивались с неизвестными сценами в своих ранних сновидениях. Есть еще такое понятие, как субмифология. Это понятие также внушалось нашим предкам посредством сновидения. Мы видим, что Салур Газан и Дракон также являются образами, отфильтрованными из субмифологии.

Ключевые слова: Дегенеративное время, Салур Казан, Дракон, Басат, Циклоп, миф, онгон.

Giriş. Degenerativ zaman – dastan zamanında yaşayan tarixi qəhrəmanın varlığının bioloji, fiziki, psixi, mənəvi və ruhi cəhətdən pozulduğu dönəmə məxsus keçmiş zamandır, psixi şüurda – ölçüsüz, müddətsiz, təkcə Xeyir və Şərin yaşadığı fiziki olmayan, qeyri-maddi olan, təkcə xəstə şüurda qavranılan mif zamanıdır, folklor qəhrəmanının öz zamanını tərək edərək getdiyi, keçmiş zamanda yaşadığı dünyadır. Belə bir zaman içində yaşayan qəhrəman degenerat insan statusundadır (degenerat – dağılmağa məruz qalan; nəslindən ayrı düşən, ruhi pozğunluq əlamətləri olan şəxs mənasında).

Degenerasiya fransız sözüdür və üç mənada işlənir: öz xüsusiyyətlərini itirmək, özündən uzaqlaşmaq; deqradasiyaya, parçalanmağa uğramaq; pozulmaq.

Fiziki və psixoloji cəhətdən yenidən doğulma, dəyişiklik insanda baş verən degenerativ proseslərdir. Məsələn, Şöklü Məlik degenerat şəxsdir. Degenerativ zamanda əski zamana dönənlə degenerat bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olan qəhrəman və anti-qəhrəmanlardır. Degenerasiya, degenerativ sözlərinin mənasını “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının fiziki, psixoloji, ruhi, mənəvi xüsusiyyətləri əsasında daha yaxşı izah etmək olar. Dastan qəhrəmanlarının mifoloji şüurunda degenerativ zaman mif zamanıdır, bu şüurdan hələ ayrılmaqları üçün onlar degenerativ zamana dönə bilirlər. Arxaik dünyada yaşayan nəhəng insanlar da bədənlərindəki efirin köməyi ilə zamanlarını dəyişə bilirdilər (5 milyon il bundan əvvəl yaşamış atlantlar efirəbənzər varlıqlar idi, onlar maddi olmayan şəkllə düşürdülər (10, 223-228).

Dastanda da tarixi şəxslərin əksəriyyəti, Dədə Qorqud, Qazan xan, Şöklü Məlik, Basat, Qanturalı və başqaları degeneratdırlar. Məsələn, Qazan xan beş dəfə Şöklü Məliklə üz-üzə gəlir. Hər dəfə bu qarşılaşmanın nəticəsində Qazan xanın psixikası təsirə məruz qalır. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da Şöklü Məliyin onun xatununu, anasını, oğlunu, elini əsir aparması, bu yöndə baş verən digər proseslər Qazanın degenerasiyasına, həm də psixikasının pozulmasına səbəb olmalıdır. Bunun səbəbini “Salur Qazan tutsak olub oğlu Uruz çıxardığı boy”da və “Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu”nda Salur Qazanın dilindən söylənən “Mere sen benim namert gözüm! Kara çelik kılıcın keskinliyindən

korkmazdın, sahar oklar temrenindən bunalmazdın, on altı batman kâfir gürzü başıma vuruldu pörtlemədin. Ejderha dedikləri bir yılandır, bunda ne var ki bulanırsın, kanlanırsın? Senin gibi namert göz, benim gibi mert yigitte neyler?” (5, 57); “Yeddi başlı əjdahaya yetib vardım, Heybətindən sol gözüm yaşardı. Hey gözüm, namərd gözüm, müxənnət gözüm, Bir yılandan nə var ki, qorxdun! – dedim” (6, 146) misralarının alt qatında yatan Salur Qazanın “Əjdahaya çevrilə biləcək” (11, 377) sol gözünü nə səbəbdən çıxartmasında və mifoloji korluq motivində axtarmaq lazımdır. Bu da mifoloji şüurda təkgözlü Qazanın Əjdahadan mənfi xüsusiyyətlər qazanmasına gətirib çıxarır. Bu səbəbdən psixikası pozulan qəhrəmanla psixikası çoxdan pozulmuş Şöklü Məliyin degeneratlar kimi üz-üzə dayandığını (5 dəfə) görürük. “Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu”nda (5) da Salur Qazan ən azı iki dəfə əjdaha ilə üz-üzə gəlmişdi. Boyda təsvir olunan tərslik, inadkarlıq Salur Qazanın degenerasiya olunmuş psixikasının təsiri ilə yaranmışdır. “Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu”nda degenerativ zamanda Salur Qazanın Basatla və Əjdahanın Təpəgözlə genetik bağlılığı qüvvətli olduğu üçün propan zamanda Basatın fiquru zəif inkişaf etmiş, degenerativ zamanın fiquru kimi qalmışdır. Güclü tərəf olduğu üçün degenerativ zamanda təkcə Salur Qazanın obrazı, onun Əjdaha ilə savaşı üstün olmuş, “Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu” tarixi zamanda dastan danışanın şüurunda Şöklü Məlik və Qazan xanın savaşı ilə əvəz edilmişdir.

Bəs boyda və dastanda degenerativ zamanı necə təyin etmək olar? “Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu”nda Əjdahanın mənfi xarakterinin açılmasında onun degenerativliyi birinci şərt olaraq üzə çıxır. Dastanda Basatın təsvirindən onun degenerativ zamanda yaşaması görünürmü? Burada da əsas şərt dastan qəhrəmanının degenerativ zamanda mifoloji qəhrəmana necə çevrilməsidir. Məhz bu situasiyada mifoloji-tarixi şərtədən istifadə edilməklə qəhrəman degenerativ zamana transformasiya olunur. Degenerativliyin ikinci əsas şərti psixoloji şüurda mənfi və ya müsbət xarakterin “yeni tarixi zamanda” ölməsinin qavranılması, keçmiş tarixi zamanda yenidən doğulmasıdır. Əgər biz Şöklü Məliyə dastan zamanında ölən adam kimi baxsaq, onun başqa boyda yenidən doğulması keçmiş tarixi zamanda ölməsinin paradiqması kimi görünər.

Mifologiya da qədim insanların öz gələcəklərini degenerativ yolla tarixi keçmişlərindən öyrənmə metodlarının məcmusudur. Degenerativ zaman kosmos və xaosun mübarizəsini əks etdirən düşüncə modelidir. Bu problemin öyrənilməsi Salur Qazanın həm mifoloji, həm də dastandakı obrazının degenerativ zamanda bərpa edilməsini nəzərdə tutur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” 12-lik say sisteminə uyğun dastan tipidir və oradakı boyların qədim qəliblərindəki qəhrəmanlar da degenerativ məzmunu tabedir, bu və ya başqa səbəblərdən də dastan qapalı dastan tipidir (degenerasiyada da qapalılıq vardır). Bu qapalılığı qoruyan dastan strukturunun ezoterik potensiyasıdır.

Türk qiyaməti boyların degenerativ işarəsi kimi. Dastanda “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının türk say sisteminə uyğun olaraq sıralanmasını görə bilərik. Öz ezoterik xüsusiyyətinə görə “Təpəgöz boyu” qədim Türk qiyamətinin boyda işarəsinə çevrilir. Dastanın sonuncu – 12-ci boyunda da iki Oğuz elinin bir-birinə qarşı durması yenə qədim Türk qiyamətinin başlanmasına işarədir. Boyda 16 il təkfur qalasında həbsdə olan, təkfur qızına evlənən, sonra qayıdacağına söz verib geri dönməyən Beyrək Aruz tərəfindən öldürülür (Bu da Qiyamət günündə qurdun sonuncu olaraq məhv olmasına işarədir). Qazan xanın Aruzu öldürməsi ilə onun qurtarıcı funksiyası Qiyamətin sona yetməsinə göstərir. “Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu”nda (5) isə Salur Qazanın Əjdahanı öldürməsi onun qurtarıcı funksiyasını üzə çıxarmır. Bu, sadəcə olaraq kosmos-xaos qarşıdurmasıdır. Bu, boyun süjetinə kontaminasiya olunmuş kosmik mifin süjetidir. Boyda Qazan xan daha çox mifoloji qəhrəmandır, o, mif qəhrəmanı olduğu üçün qurtarıcı funksiyasını yerinə yetirmir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında isə Türk qiyaməti epik şüurun məhsulu olaraq hər strukturda (2, 3, 4 dəfə) təkrarlanmalıdır (Qiyamətdən sonrakı tarixi sivilizasiyaların mifoloji dünyagörüşündə müsbət qəbul olunan tanrılar, məbudlar yeni sivilizasiyanın mifoloji dünya modelində müqəddəsliyini itirir, onlara ibadət olunmur. Bu fikirləri Əjdaha haqqında da demək olar). “Kitabi-Dədə Qorqud”un bir çox boylarında – xüsusilə birinci, səkkizinci və on ikinci boylarında qiyamətlə bağlı degenerativ görüşlər vardır.

“Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu”nda da Qiyamət mifizmi, “Təpəgöz boyu”nda isə Qiyamət günü ilə bağlı təsəvvürlərin qorunduğunu görürük. Qiyamət mifizmi dünyanın sonu haqqında metafizik ibtidai dünyagörüş, Qiyamət günü düşüncəsi isə tarixi şüurda Dünyanın sonuncu günü kimi dərk olunur. Esxatoloji miflərdə qiyamət mifizmi, esxatoloji boylarda isə Qiyamət günü düşüncəsi yaşayır. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Qiyamət gününün zamanı boylardakı riyazi modellərə və kiçik Qiyamət günü modelinə əsasən bizim tərəfimizdən təhlil olunmuşdur (“Riyazi mifologiya” kitabımda).

Sivilizasiya, dünyagörüş dəyişildiyindən Avestada Devuş (Div) məbuduna sitayişin qadağan olunmasını görürük (13, 21). “Daranın oğlu Kserksin adı ilə bağlı olan “Divlər haqqında kitabə”nin 35-47-ci sətirləri divlərə sitayişin qadağan olunmasına həsr edilmişdir” (12, 21). Buna uyğun olaraq Cırdanın şər ruh kimi qəbul edildiyi alt mifoloji çağdan sonra yeni mifoloji dünyagörüş ona qəhrəman kimi yanaşmışdır).

Degenerativ zamanda Əjdahayla Salur Qazan. Azərbaycan folklorunda, xüsusən nağıllarda əjdaha ilə bağlı süjetlərə rast gəlirik. “Məlikməmməd” nağılında Zümrüd quşunun balalarını yeyən əjdahadır. Nağıl qəhrəmanı Məlikməmmədin Əjdaha ilə vuruşması süjetində Zümrüd quşunun Əjdaha ilə ziddiyyətini görürük. Zümrüd quşu hər dəfə bala çıxaranda Əjdaha gəlir, onun balalarını yeyir. Onların arasındakı ziddiyyətə Məlikməmməd son qoyur (1, 169-179). Nağıla görə

mif xarakterləri kimi Zümrüd quşu və Əjdaha qaranlıq dünyanın varlıqlarıdır. Nağıldan Məlikməmmədin mənşəyinin quşa bağlı olması görünür. Məlikməmmədin də Əjdahanı öldürməsi qaranlıq dünyada baş verir. Məlikməmmədin işıqlı dünyanın sakini olması mifdə Zümrüd quşunun Qazan xana transformasiyasına səbəb olur. Məndə də Qazan xan bu səbəbdən bu dünyada yaşamış kimi təsvir olunur.

Beləliklə, “Məlikməmməd” nağlında Zümrüd quşu onqonunun Əjdaha onqonu üzərində qələbə çaldığını görürük. Buna uyğun olaraq Salur Qazan da yeddibaşlı əjdahaya qalib gəlir. Quş onqonuna inanc əjdaha inancını əvəz edir.

Salur Qazanın Əjdaha ilə savaşının təməlinə alt mətdəki (mifoloji təfəkkürdəki) əjdaha ilə əjdahanın savaşı dayanır. Mifoloji şüurda “Oxxayla Əhməd” nağlında olduğu kimi əjdahalardan biri o birisi ilə mübarizədə güclü olan əjdahadan xilas olmaq üçün müxtəlif əşyalara, məsələn, sol gözə çevrilə bilər. Bu, magiyanın köməyi ilə olur. Əfsanələrin birində də deyilir ki, əjdaha insan donuna girmiş bir ilanı təqib edir. Bir igid də əjdahanı öldürərək ilanı xilas edir (2, 568).

Bir-birinin süjeti əsasında yarandığına görə Əjdaha ilə bağlı olan ən qədim Oğuznamənin süjetini üç hissəyə bölə bilərik: Məlikməmmədin əjdahalarla savaşı, ağıllı Cırtanın axmaq Divlə vuruşu haqqında nağılın əsasında duran kiçik süjetlər, Salur Qazanın Əjdaha ilə vuruşu haqqında qədim Oğuznamə, Basatın Təpəgözlə vuruşu haqqında Oğuznamə.

Birincisində mif dövrü başa çatandan sonra (və ya sonuna yaxın) nağıllarda Təpəgöz və Div (“Təpəgözün nağılı”, “Məlikməmməd” nağılı) qəhrəmanla qarşı qarşıya durmanın ikinci tərəfi, ya da iştirakçısı kimi formalaşır. “Məlikməmməd” nağlında qəhrəmanın 2 əjdaha ilə savaşıdan “Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu”nun əsasında qədim Oğuznamənin strukturunu əjdaha ilə əjdahanın savaşı) bərpa etmək olur. Buna uyğun olaraq mifoloji düşüncədə sol gözünü oyan Salur Qazan (mətnaltı düşüncədə Əjdaha, Qazanın sol gözünə təsir edir və onu əjdahaya döndərir (11, 377), buna görə də sol göz şərə işarə edir) Əjdahaya çevrilir. Qazanın Əjdaha ilə savaşı təməlinə mifoloji təfəkkürdəki (alt mətdəki) əjdaha ilə əjdahanın savaşı dayanır. Mifoloji şüurda “Oxxayla Əhməd” nağlında olduğu kimi əjdahalardan biri o birisi ilə mübarizədə güclü olan əjdahadan xilas olmaq üçün müxtəlif əşyalara, məsələn, sol gözə çevrilə bilər. Bu, magiyanın köməyi ilə olur.

Məlikməmmədin iki əjdaha ilə vuruşması və nağıl strukturu da göstərir ki, ən qədim boyda da əjdahaların sayı iki olmuşdur. Artıq birinci mərhələdə mif strukturlarına lağ etmə, azmanlığa qarşı Cırtanın ağılı ilə rastlaşırıq.

İkincisində Qazanın Əjdaha ilə vuruşu irihəcmli dastan və ya Oğuznamə, “Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu” isə onun qısaltılmış şəkli-dir. Üçüncüsündə (Basat və Təpəgöz) Əjdahanın Təpəgözə transformasiya olunduğunu, yeni bir Oğuznamənin yarandığını görürük.

Bütün qədim dünya xalqlarında, o cümlədən Çin və türk mifologiyalarında da əjdaha əvvəl xeyirxah qüvvə, sonra şər qüvvəyə çevrilmişdir. Çin folklorunda yayılan “Mulan nəğməsi”ndə də əsas personajlar kimi Mulan və onun yaxın sirdaşı, kult kimi ona yardım edən balaca əjdaha Muşunun adı çəkilir (4, 356 – 357).

Çin və İran mifologiyalarında qaranlıq dünyada yaşayan Əjdaha Günəş Tanrısının düşmənidir. Onların arasında mübarizə gedir, bu mübarizə Əhriməndən güc alan Əjdaha tərəfindən Günəşin udulması ilə nəticələnir. Türk mifologiyasında yuxuda Əjdaha görmək güc, hakimiyyət deməkdir, o,ərbükə, bükə, moqa, bökey, Bapı-xan, Zilant adları ilə başqa türk xalqlarında da tanınır.

Əjdaha yuxuda olarkən özünün tabe olduğu mifoloji tanrıdan güc alır. Əjdaha mifinin strukturunda yuxunun magik xarakteri əsas rol oynayır. Bu mənada İran mifologiyasında Əjdaha Əhrimənin himayəsində olan mifoloji varlıq kimi təsvir olunur. Əjdaha ilə savaş müvəqqəti ölüm və yenidən doğulma aktı olaraq ilkin başlanğıcın göstəricisidir. Burada Əjdaha ilə savaş süjeti onu icra edənin, yəni mifoloji dünyagörüşdə Əjdaha ilə bərabərləşən mədəni qəhrəmanın tərsliyi ilə bağlı olur (“Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu”nda Salur Qazan Əjdahanı öldürməkdə tərslik edir). Yuxu və qan (Əjdaha qanı) bu məsələnin izahında əhəmiyyətlidir. Əjdahanın qəhrəman üzərində qələbə çalması üçün yuxuda göstərdiyi passivlik yuxu və oyanış əlaqəsi ilə əksinə çevrilir. Xüsusilə bu boyda yuxu və qan degenerativ funksiya daşıyır, qəhrəmanların zamandan zamana keçməsi üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Boyda degenerativ zaman gizli qatdır.

Dastanın bir çox boylarında tarixi zamanda Salur Qazanın Bayındır xanın göyğüsü, Oğuzların sərkərdəsi, igid döyüşçü, mehriban ər, ata, qardaş kimi iştirakını görürük. Lakin onu mifoloji zamana bağlayan degenerativ zamanda da mövcudluğudur. Əgər tarixi zamanda qəhrəmanın həyatı bizim zamanda olduğu kimi təsəvvür olunursa, degenerativ zamanda Salur Qazan keçmiş zamanın fiquruna çevrilir. Salur Qazanın mifoloji keçmişini miflərdə və qədim Oğuznamələrdə üzə çıxarmaq olar. “Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu”ndakı Salur Qazanın Əjdaha ilə vuruşması motivinin degenerativ formasını Qazax mifologiyasında Qazan bəyin Təpəgöz (Əjdaha) ilə savaşmasını əks etdirən rəvayətdə də görə bilərik.

“Bek Kazan dedi: “Depe-Göz həddindən artıq bir fəryadla ayağa qalxdı (ejderha Kara oren kopdi Depe Göz – qazax dilində, “Kitabi-Dədə Qorqud”da da Qazan xan Basata “Qara əvrən qopdu Dəpəgöz! Ərş yüzündə çevirdim, alımadım, Basat! Qara qaplan qopdu Dəpəgöz! Qara-qara dağlar çevirdim, alımadım, Basat!” (7, 119) deyir); Tanrı taxtının qarşısında onu əhatəyə aldım, ancaq tuta bilmədim. Depe-Göz qəzəbli aslan kimi ayağa qalxdı; Onu sıx qamışlıqda mühasirəyə aldım, amma ələ keçirə bilmədim”. Serikbol Kondıbay qeyd edir ki, Tobekozun (Depe-Göz) burada əjdaha və aslana bənzədilməsi ədəbi və bədii vasitə hesab edilə bilməz, çox güman ki, Depe-Göz bu sifətləri həqiqətən qəbul edir (“Сказал

бек Казан: “Черным криком (драконом Кара орен корди Дере Гоз) поднялся Дене-Гэз; перед лицом престола божьего я окружил его, но не мог взять. Свирепым львом поднялся Дене-Гэз; в густым камышах я окружил его, но не мог взять”. Уподобление здесь Тобекоза (Дене-Гэза) дракону и льву нельзя считать литературно-художественным приемом, вполне вероятно, что он действительно принимает эти облики). (12, 320). Görünür ki, burada Əjdaha inkarnasiya nəticəsində Təpəgöz və aslan cildinə düşür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Qazan – Basat sublimasiya oluna bilən qəhrəmanlardır. “Basatın Təpəgözü öldürməsi boyu” ilə “Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu”nu müqayisə etmiş olsaq, birincinin daha mükəmməl boy olduğunu, ikincinin hələ boy kimi inkişaf etmədiyini, amma qəhrəmanların bir kosmogenetikada birləşdiyini deyə bilərik. Məsələn, “Basat boyu”nda olan riyazi ölçülər, 2/1, 3/1, 4/1 kəsrləri bu boyun riyazi strukturunu təşkil etməkdədir. “Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu”nda əjdahanın adam udması, Oğuz elinə ziyan verməsi, tulu quşun nəslindən olan Qazanla Əjdaha arasında ziddiyyət və s. müşahidə olunmur. Onların hər ikisi göy mənşəli olduğundan aralarındakı döyüş də göydə (“səma savaşı” motivi) baş verir. Serikbol Kondıbay qaxaxlarda tulu quşunun Deqelek quşunun (əjdaha) adlarından biri kimi səsləndiyini qeyd edir, tulu sözü ilə deqelek arasında yaxınlıq görür (12, 346-350).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ayrı-ayrı boy obrazlarının (Şöklü Məlik, Qazan xan, Beyrək, Dəli Domrul, Basat, Təpəgöz), ayrı-ayrı dastan boylarının (Dəli Domrul boyu, Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy, Qanlı Qoca oğlu Qanturalının boyu, Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu, Dirsə xan oğlu Buğac boyu, Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy, Salur Qazan dustaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy və başqa boylarda) bəzi süjetlərinin degenerativ zamana bağlılığı görünür.

Dastanın boylarının isə öz yaranma yolları, boy strukturu, degenerativ zaman strukturu (ən azı yeddi boyda) və poetikası vardır. Dastan üçün lazım olan bu xüsusiyyətləri “Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu”na tətbiq edəndə mətnin alt məzmunu ortaya çıxır. Hər iki boyda Qazanın, Basatın, Əjdahanın və Təpəgözün özlərinə məxsus xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, Basat şir sündü ilə böyüyüb, Qazan xan tulu quşun yavrusudur (yəni hər ikisi totem mənşəlidir), Əjdaha quşa, ilana, Təpəgözə dönə bilir, onunla təmasda olan qəhrəman onun bu xüsusiyyətlərini götürə bilir (Qazanın başında Əjdahanın başının dərisini görəndə elə bilirlər ki, Qazan xan Əjdahaya dönüb. Bu xüsusiyyət Basatın Təpəgözün mənfi xüsusiyyətlərini götürməsində özünü büruzə verir. Bu mətnlərdə gördüyümüz bu xüsusiyyətlər mifin xüsusiyyətləridir və boylarda da müşahidə olunmaqdadır (boylarda mif şüuru hələ də yaşadığından onun xüsusiyyətləri bu mətnlərə də asanlıqla daxil olub). Əgər “Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu” adlanan mətndə Əjdaha kult yox, anti kult olsaydı (artıq “Kitabi-

Dədə Qorqud”da Təpəgözün anti kult olduğunu görürük, görünür dastana çevrilmənin əsasında onun anti kult olması rol oynamışdır), bu mətn də dastan biçimində olardı. Deməli, mif şüuru Əjdahanı anti kult kimi təsvir edə bilməmişdir. Qazan Əjdahanın dərisini başına örtməklə onunla bağlı olan ritualı yaşamış olur. S. Rzasoy Salur Qazanın əjdaha dərisini başına örtməsinə onun əjdaha cildinə girməsi adlandırır (“Qazanın yeddi başlı əjdahaya çevrilmə” ritualı) (11, 401). Qazan – hakimiyyətə yiyələnməsi prosesində əjdahadan güc almaq üçün onu öldürməlidir (11, 392). Basat isə bu “ritual”dan kənardadır. Deməli, bu inanc Salur Qazanın alt şüurunda yaşayır, Basatın alt şüurunda isə Təpəgözlə bağlı hansısa ritual inancı yoxdur (Burada Oğuzun quş modeli ilə Qazan xanın quş modeli və Əjdahanın bağlı olduğu ilan-quş modeli bir-birinə uyğun gəlir).

Problemə ikinci bir yanaşma Beyrəyin Aruz tərəfindən öldürülməsi ilə bağlıdır. Kosmogenetikada at-quşun (Aruzun) anti totemlə (mənfi qurdla) mübarizəsini Əjdahanın Salur Qazan tərəfindən öldürülməsində izləyə bilərik. Əgər Salur Qazan boydakı degenerativ zamanda yaşasaydı, onun Əjdaha ilə mübarizəsi mifdə gördüyümüz kimi olmayacaqdı (O. sadəcə olaraq degenerativ zamana daxil olub). Salur Qazan da, Əjdaha da bu mübarizədə passiv olacaqdılar. Bu dediyimizi dastan şüuruna tətbiq etsək, görürük ki, Salur Qazan “Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu”nda degenerativ zamana daxil olub (Qazan xan mif qəhrəmanı kimi Oğuznamədə və epos qəhrəmanı kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında başqa zamanda yaşayır, mifdə Qazan xanın degenerativ funksiyası xaosun aradan qaldırılması zamanı üzə çıxır). Hər hansı bir mifi nəzərdən keçirsək, heyvan-qəhrəmanın bizim şüurumuzda deregenerasiyaya (burada heyvanların itirmiş olduqları cild) uğradığını görürük. Dastan şüuru isə onların regenerasiya olunmasını tələb edir. Deməli, mif şüurunun dastan şüuruna çevrilməsi üçün qəhrəmanların əvvəlcə degenerasiyası, sonra bu prosesin içində regenerasiyası (bərpa olunması) baş verməlidir.

Basat və Təpəgöz degenerativ zamanda. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Basat və Təpəgöz bu cür regenerasiya (bioloji və ruhi cəhətdən pozulma və zamanı dəyişmə, reinkarnasiya, bərpa olunma) prosesindən keçmişdir, amma dastan söyləyən onların kosmogenetikasından dastanın strukturunu izah etmək üçün istifadə edir. Bu proses təbii yolla baş verəndə dastan mükəmməl olur (“Basatın Təpəgözü öldürməsi boyu”nun əvvəlində onun şir südü ilə bəslənməsini nəzərdə tuturuq).

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Basat və Təpəgöz regenerativ zamanda süd qardaşlarıdır, amma degenerativ zamanda Serikbol Kondıbayın qazax mifologiyasından çıxış edərək göstərdiyi kimi Basat Təpəgözlə, Salur Qazan Əjdaha ilə eyni dərəcədə qohumdurlar. Bu səbəbə görə Basat da, Təpəgöz də ikiləşir (11, 385).

“Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu” adlandırılan məntdəki qəhrəman söyləyici şüurunda deregenerasiya olunur, onun yenidən dastan qəhrəmanı kimi regenerasiya olunması isə mifoloji şüurun üst qatındadır, o, alt mifo-

loji şüurdan yeni mühitə (tarixi şüura) təkə ozanın şüurunda transformasiya olunur, amma matriarxat dövrünün məhsulu kimi qalır. Dastan isə patriarxat dövrünün məhsuludur. Bu, o deməkdir ki, boyla bağlı mif öz söyləyicisinin şüurunda deregenerasiyadan keçir, amma dastan söyləyicisinin şüurunda degenerasiya oluna bilmir, yəni qəhrəmanın Oğuz zamanında yaşadığı hiss olunur. Bu dediklərimiz mifin və dastanın qanunauyğunluqlarıdır.

“Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu”nda savaş motivinin köməyi ilə Salur Qazan Əjdahaya qalib gəlmək üçün degenerasiya olunmalıdır. Çünki Əjdaha yuxu vasitəsilə özünün hamisindən, Əhriməndən güc, qüvvət alır. Onların gücünün bir-birinə bərabər olması üçün qəhrəman da öz əvvəlki zamanından, öz mifoloji hamisindən (məsələn, Günəşdən) enerji almalıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Təpəgözlə Basat da qarşı qarşıya döyüş üçün az müddətə də olsa, degenerativ zaman içində yaşamaladırlar. Burada Basatın neçə illər şir himayəsində yaşaması, onun südü ilə bəslənməsi qəhrəmanın degenerativ zamana bağlılığını təmin edir. Dastandakı boyda həm Basat, həm Təpəgöz buna görə də ikili zamanda – degenerativ və dastan zamanında yaşayırlar. Bu xüsusiyyətə görə “Kitabi-Dədə Qorqud”da iki Basat, iki Təpəgöz söyləyici şüurunda yaşamaqdadır. Saxayakutlarda aşağı dünyanın şər ruhları 7 qəbiləyə bölünür, başçıları isə Arsan Duolay adlanırdı. Qədim türk dilində du – iki, lay, lu/luo əjdaha mənasında olmuşdur. Arsan Duolayın iki (əjdaha balası var: Buor Manqalay (yuxarı dünyanın sahibi) və Luo xaan (aşağı dünyanın sahibi) (14, 21). Əjdahanın Təpəgözlə mifoloji yaxınlığını nəzərə alaraq, həm də “Basatın Təpəgözü öldürməsi boyu”nda Təpəgözün dilindən söylənən “Ala gözdən ayırdın, yişit, məni!” (7, 123) cümləsinə əsaslanaraq belə düşünürük ki, “Ala göz” işıqlı dünya, “Qara göz” isə qaranlıq dünya olub Təpəgözün soyuna işarə edir. Bu düşüncəni degenerativ zaman vasitəsilə Ala gözün işıqlı dünyanın sahibi, Qara gözün isə qaranlıq dünyanın sahibi olaraq boydan bərpa etmək olar.

Degenerativ zamanda yuxugörmə və səs. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Basat daha çox şəxsləndirildiyindən onun bu xüsusiyyəti boyda hiss olunmur, amma “Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu”ndakı Qazan mifoloji dünya-görüşündən hələ ayrılmadığına görə onun degenerativ zamanda çox yaşaması aydın görünür. Folklor mətnlərində nəfəs və səs də (insan səsi, heyvan səsi) degenerativ zamanla əlaqə yaradan vasitələrdən biridir. Səsin min illərlə kosmik zamanda yaşaması da degenerasiya prosesinə kömək edir, yuxugörmədə də səsin rolu var. “Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”da Qaraca Çobanın yuxusu buna misaldır.

Səsin dövr etmək xüsusiyyəti vardır. Bu özəlliyə “İskəndər Zülqərneyn” nağlında, “Buynuzlu İskəndər” rəvayətində rast gəlirik. “Buynuzlu İskəndər” rəvayətində deyilir ki, İskəndərin başını qırخان dəlləklər onun başında buynuzlarını gördüklərinə görə bu sirrin açılmaması üçün öldürülmüş. Sonuncu dəllək bu sirrin açılmaması üçün söz verir. Bu sirri aylarla, illərlə qoruyur, amma bu hal so-

na qədər davam etmir, bir quyu tapır, üç dəfə bu quyuya “İskəndərin buynuzu var, buynuzu” deyərək bu sirdən canını qurtarır. Quyunun üzərini torpaqla örtür. Müəyyən müddət keçdikdən sonra bu quyunun üzərində qamış bitir. Sonra bir çoban gəlir, bu qamışı kəsir, tütək düzəldir. Hər dəfə tütəyi ifa edəndə ondan “İskəndərin buynuzu var, buynuzu” sədələri ətrafa yayılır. Bu səs İskəndərə də çatır. Sırrın üstü açılır. İskəndər dəlləyi çağırır, ondan bu sirri niyə yaymasını soruşur. Dəllək israrla bu işdə günahı olmadığını söyləyir. Dəllək də bilmir ki, səsə dövr etmək xüsusiyyəti xasdır. Rəvayətdə kamil və mükəmməl olmayan insan obrazları qarşı qarşıyadır. İskəndər 7 filosofdan dərs alıb, kamil insandır. Amma dəlləyə inanmış, onu öldürməmişdir. İskəndər də səsin dövr etmək xüsusiyyətini bilməmişdir. Burada səsin dövr etməsi ruhun dövretmə xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Səsin dövr etməsi kosmik hərəkətdir, Allahın izni və vasitəsilə səs dövr edərək bir varlıqdan başqa bir varlığa daxil olur, yəni səs itmir. Səs ruhun müvazinət halıdır. Hər canlıda, varlıqda ruh olduğu üçün səs də onların fiziki halının işarəsidir. O, kosmosda, yəni aşağı dünyada, yuxarı dünyada və orta dünyada dövr edir yenidən yaşamaq üçün maddi varlığa qovuşur. Rəvayətdə də səs quyu vasitəsilə üç dəfə dövretmə prosesindən keçərək çobanın tütəyində öz ritmini, varlığını yaşadır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, səs maddidir, insan maddi deyil. Dünyadan nə qədər İskəndərlər gəlib keçdi, amma bir İskəndər “İskəndərin buynuzu var, buynuzu” sədasında yaşadı.

Səsin ilahi səs olaraq funksiyası yuxugörmənin təkə fizioloji proses deyil, həm də kosmik mənşəli proses olmasında öz rolunu yerinə yetirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qaraca Çoban öz yuxusunda yəqin ki, Salur Qazanın ailəsinin, anasının, Burla Xatunun, Uruzun əsir aparılması ilə bağlı informasiya almışdır. Qaraca Çoban yuxu prosesində degenerativ zamana daxil olmuşdur. Bu yuxugörmədə əsir aparılan Qazanın anası, Burla Xatun və Uruz da mif obrazları kimi (dastan obrazları kimi yox) nə vaxtsa degenerativ zamanda (mif zamanında) yaşadıklarına görə əvvəlki vəziyyətlərinə dönə bilmiş, əsir aparıldıqlarını anlatmaq üçün Qaraca Çobanın yuxusuna girmişlər. Qaraca Çobanın yuxusu ilə gerçəklik arasındakı əlaqəni müqəddəs səs, kosmik səs yerinə yetirir. **Ona görə də yuxuya tabu qoyulmuşdur. Yuxunu açmağa ona görə tabu qoyulmuşdur ki, insan mükəmməl deyil, bütün sirləri bilsə, könlündən allahlıq keçər. Mükəmməl olan Allahdır. Ona görə də biz boyda Qaraca Çobanın yuxusunun açımı ilə qarşılaşmırıq.**

Səs ruhun enerjisi kimi bədənin efir elementini təşkil edir. Vaxtilə A. Eynşteyn də fiziki məkanın efir adlandırmağı təklif etmişdir. Efir qaza bənzədiyinə görə 3 cür hərəkətə malikdir: xaotik, qəbul edilən (külək və səs), fırlanan (qasırga, külək, burulğan) (9, 94). Səs, vəhy enerjidir (9, 16). Bədəndən uçan səs enerji halında kosmik enerji kimi kosmosa daxil olur. O, həm də siqnal, işarə funksiyasını yerinə yetirərək, yuxu görənə ayıq olan alt şüuruna ötürülür, sözə çevrilir. Səsin mühüm bir funksiyası da alqışdan, duadan (səsdən) hamilə qalan qadın motivində

qəhrəmanın doğuluşu ilə bağlıdır. “Seyfəlmülk” nağlında Seyfəlmülkün, “Dədə Qorqud”da Buğacın, Banıçıçəyin və Beyrəyin doğuluşunda ilahi səsin (Quran səsinin, duanın) möcüzəli iştirakı buna misaldır.

Yuxugörmə prosesində də insan degenerativ zamanda yaşayır. O, ən yaxınları ilə degenerativ zamanda yuxuda görüşür. Yuxumuza girən doğmalarımız səs vasitəsilə şəkillənir, canlanır və degenerativ zamana daxil olur. Mif də qədim insanların yuxugörmə prosesinin nəticəsində müxtəlif mərhələlərdən keçir (6, 73-142). Əvvəl dünyagörüş, sonra şüuraltı düşüncəyə çevrilir. Degenerativ zamanda ilkin mif obrazları və süjetlər yuxugörmənin məhsulu kimi yaranır, invariant kimi sonrakı variantların əsasında dayanır. Əjdaha obrazı da alt mifologiyadan zamanımızın əcdadının şüuraltına ötürülür. Əjdahanın Çin mifologiyasında 5 min ildən çox yaşı var və Türk mifologiyası da onu neçə min il əvvəl öz arsenalına daxil etmişdir. Buna görə də biz Salur Qazanla yeddibaşlı əjdahanın savaşı degenerativ zamanda görə bilirik). Nağilda, eposda və dastanda qəhrəmanlar həmişə regenerativ zamanda yaşayırlar. “Məlikməmməd” nağlında qəhrəman qaranlıq dünyaya düşəndən sonra özünün mifdəki zamanına, özünün onqon həyatına transformasiya olunur. Bu prosesi keçmədən Məlikməmməd əjdahanı məğlub edə bilməzdi. Nağıl mifə zaman etibarilə dastandan daha yaxın olduğu üçün bu proses yüksək qavraması olan insana daha aydın görünür, epos və dastanda isə bu prosesi görmək və onu bərpa etmək lazımdır.

Dini şüurda degenerativ zaman. Xristianlığın və İslamın qəbul edilməsindən sonra Qazan xanın Əjdaha ilə savaşı motivini “Musa peyğəmbərin Əjdahanı öldürməsi” və “Həzrət Əlinin Əjdahanı öldürməsi” motivləri əvəz edir. Folklorlarda bu cür rəvayət və dastanların yaranması ilə bağlı olaraq bu mətnlərdə mifoloji ünsürlər atılır, mətnlər təhkiyə və epos tələblərinə uyğunlaşdırılır. Məsələn, Musa peyğəmbərlə bağlı rəvayətdə onun əl ağacı, “Əjdərha dastanı”nda isə Hz. Əlinin Zülfüqar qılıncı fetişləşdirilir. Musa peyğəmbərlə bağlı rəvayətdə deyilir ki, Musa peyğəmbər bir gün bir kəndə gedir, orada heç kimə rast gəlmir, təkə bir xoruz görür. Xoruz insan dili ilə onu salamlayır. “Mənim adımı hardan bilirsən?” deyər peyğəmbər soruşur. “Təkə Musa peyğəmbər bura gələ bilər” deyər xoruz cavab verir. “İnsanlar hanı?” deyər peyğəmbər soruşur. “Mən 70 ildir burda yaşayıram. Heç kimi görməmişəm. İrəli get, orada mənim böyük qardaşım var, onun 85 yaşı var, bəlkə o bilər”. Musa onun yanına gedir, 85 yaşlı qoca (xoruz) da suala cavab verə bilmir, peyğəmbəri 95 yaşlı qardaşının yanına göndərir, o da yadına heç nə sala bilmir, 100 yaşlı anasının yanına göndərir. 100 yaşlı anası izah edir ki, bütün insanları əjdaha udub. Deyir ki, görürsən o təpədən tüstü qalxır, bu, əjdahanın nəfəsidir. Musa ora yollanır, əjdaha onu görüb kamına çəkməyə çalışır. Musa peyğəmbər zeytun ağacından düzəldilmiş sehri əl ağacını əjdahaya atır. Əjdaha əl ağacını udur və ölür. Bundan sonra onun qarnından əjdahanın udduğu adamlar

çıxır, peyğəmbərə təşəkkür edirlər (3, 123-124). Rəvayətdə Musa peyğəmbər qurtarıcı funksiyasını yerinə yetirir.

Rəvayətdə Salur Qazanın mifoloji keçmişi ilə Musa peyğəmbərin iştirakçısı olduğu bu mətn arasında uzaq bir əlaqə vardır. Bu rəvayətdə xoruzla Salur Qazanın onqonu olan quş arasında çox yaxınlıq vardır. Xoruz və qaz müqəddəs quşlar kimi qədim əcdadlarımızın onqon həyatında olmuşlar. Xoruz və qazın əjdaha ilə genetik qohumluğu onqon inancı ilə bağlıdır. Əjdahanın totem və ya onqon olaraq fəaliyyəti çox qədim zamanlarda olmuş, əjdaha sonrakı mifoloji şüurda anti totemə çevrilmişdir və xoruzla qazın bu mövqedən ona pis münasibəti yaranmışdır. Buna görə də rəvayətdə xoruzun əjdaha ilə birgə mübarizə aparmaq üçün Musa peyğəmbərin yolunu gözlədiyini görürük.

Xoruzla əjdaha arasında ziddiyyət vardır. Əjdaha xoruzla tapınan insanları udmuşdur. Xoruz da bu səbəbə görə öz onqon fəaliyyətini davam etdirə bilmir. Məhz ona görə də Musa peyğəmbərin yolunu səbirsizliklə gözləyir. Bu rəvayətdə Musa peyğəmbər də degenerativ zamandır. Bu degenerativliyi yaradan həm də bütün mətnlərdə Əjdahanın uzaq zamanda təsvir olunmasıdır. Mifdə və boyda gördüyümüz Salur Qazan isə Musa peyğəmbərə transformasiya olunmuşdur. Rəvayət və dastanda mifdəki “Səma savaşı” “Yer savaşı” ilə əvəz edilmişdir. “Əjdərha dastanı”nda da Həzrət Əli Ömər, Əbubəkir və Osmanla bir yerdə çöl ərəblərinə zülm edən əjdahanı öldürməyə gedir. Lakin bu savaşa Allahın rızası olmadığından Zülfüqar Əjdahanı kəsə bilmir. Zülfüqar qılıncı insan kimi dil açaraq, onun Allaha müraciət etməsini xahiş edir. Allahın rızası alındıqdan sonra Zülfüqar Əjdahanı doğrayır (8).

Nəticə. Yeni metodoloji üsullarla Salur Qazanın mifoloji həyatının təhlili çox alimlər tərəfindən aparılmışdır. Onların tədqiqatlarında Salur Qazanın analizi tarixi, sosial və mifoloji aspektlərdən yerinə yetirilmişdir. Salur Qazanın mifoloji həyatının öyrənilməsində yeni metodlardan biri də onun degenerativ şəxs kimi degenerativ zamanda şəxsiyyətinin (həm də obrazının) öyrənilməsidir. Bu problemə Salur Qazanın keçmiş həyatındakı psixoloji şüurunun onun sosial həyatı üzərindəki təsiri kimi yanaşmaq olar. Salur Qazan tarixi şəxs kimi qəbul olunana qədər onun həyatında Əjdaha və onunla mübarizə motivi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Dastan qəhrəmanı kimi isə Oğuzların ictimai həyat səhnəsində Bayındır xandan sonra dövləti idarə edən, xan, sərkərdə kimi fəaliyyət göstərmişdir. Mifoloji Salur Qazandan tarixi Qazan xana keçiddə dastan şüuru rol oynamışdır. Bu prosesdə təkcə Salur Qazan yox, onun yoldaşları da eyni üsulla mifoloji qəhrəmandan feodal dövrünün insanına çevrilmişlər. Bu isə artıq yeni dövrdə yeni mühitdə dastan yaradıcılığının əsasının qoyulması deməkdir. “Salur Qazanın yeddi-başlı Əjdahanı öldürməsi boyu” ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını eyni köklərə malik olması hər ikisinin Oğuznamə yaradıcılığı məhsulu olmasını göstərir.

Beləliklə, Azərbaycan folklorşünaslığının elmi müddəalarına söykənərək, “Salur Qazanın yeddibaşlı Əjdahanı öldürməsi boyu”nun mifologiyada mühüm yeri olduğu, “Kitabi-Dədə Qorqud” Oğuznaməsinin isə türkologiyada şanlı yer tutduğu qənaətinə gəlirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
2. Bahaeddin Ögel. Türk mitolojisi. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara: 1995, 610 s.
3. Демидов С.М. Растения и животные в легендах и верованиях туркмен./Серия “Этнография туркмен”. Вып. I. М.: Старый сад, 2020, 446 с.
4. Əliyev R. Orta əsrlər Şərq intibah ədəbiyyatı tarixi. Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 2014, 415 s.
5. Ekici M. Dede Korkut Kitabı. Türkiстан/Türkmen Sahra Nüshası. Soylamalar və 13. Boy. Salur Kazanın Yeddi Başlı Ejderhayı Öldürməsi. Orijinal Metin (Tırkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma. İstanbul: Ötüken Nəşriyyat, 2019, 219 s.
6. Карл Абрахам. Сновидение и миф/Психоаналитические труды: В III т. Том I / Перевод с немецкого С.Ф. Сироткина, И.Н. Чирковой. Ижевск: ERGO, 2009, 376 s.
7. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Gənclik, 1978, 184 s.
8. Namik Aslan. Hz.Ali Cenknemeleri bağlamında bir eser (Destan-ı Ejderha ve Bazı Motifleri Üzerine).// Milli folklor, 2016, yıl 28, sayı 111.
9. Paşa Yaqub. Gizli elmlər. Elmi-ləduun. Bakı: Zərdabi Nəşr, 2020, 216 s.
10. Погорелов С. Странники по краю вселенной. Том 2./С. Погорелов. – Киев: Интернет, 2014, 314 с.
11. Rzasoy S. “Kitabi-Türkman Lisani” Oğuznaməsinin transmediativ strukturunu və ritual-mifoloji semantikasını. Bakı: Elm və Təhsil, 2020, 472 s.
12. Серикбол Кондыбай. Мифология предказахов. Книга третья. Часть вторая. Алматы: СаГа, 2008, 436 с.
13. Təhmasib M.H. VII əsrə qədər Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə. I cild. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, 590 s.
14. Yengi Ögə, Bəxtiyar Tuncay. Xalçalarımızda rast gəlinən ilan (əjdaha) və quş motivinin tarixi və mifoloji kökləri. 41 s./Bextiyartuncay.files.wordpress.com.

